

СПОСОБИ ЗАХИСТУ СТОРИН ДОГОВОРУ В ПРИВАТНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

О. КОТ

кандидат юридичних наук,
керуючий партнер юридичної фірми «Антика»

Правове регулювання будь-яких суспільних відносин, пов'язане із процесом трансформації правових приписів у площину фактичних суспільних відносин, передбачає, що кожне суб'єктивне право в разі його порушення гарантовано забезпечується можливістю його примусового відновлення або захисту [1, 100].

Цивільний кодекс України 2004 р. (далі — ЦК України), на відміну від попередніх кодифікацій цивільного законодавства України, надав достатньо детальну регламентацію інституту здійснення та захисту цивільних прав. Є підстави стверджувати, що норми нового ЦК України (окремі з яких були на час його прийняття якщо не революційними, то, як мінімум, дуже прогресивними для пострадянського суспільства) надали суттєвий поштовх розвитку фундаментальних цивілістичних досліджень в Україні, зокрема і вчення про захист суб'єктивних цивільних прав. Принагідно зазначимо, що окремі положення, які містяться в ЦК України, з'явилися, наприклад, у цивільному законодавстві Російської Федерації лише зараз¹.

Частина 1 ст. 15 ЦК України встановлює, що кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорування. За таких обставин можна стверджувати, що право на захист у контексті зазначеної статті розглядається як суб'єктивне право особи — учасника цивільних правовідносин, що виникає в цієї особи у разі порушення належних їй цивільних прав та інтересів (зокрема, невиконання або несвоєчасне виконання зобов'язання, збереження або набуття майна без достатньої правової підстави тощо), невизнання цього права (наприклад, невизнання особи правонаступником реорганізованої юридичної особи, невизнання права власності на певне

¹ Мова йде, зокрема, про Федеральний закон від 30 грудня 2012 р. № 302-ФЗ «Про внесення змін до глав 1, 2, 3, 4 Цивільного кодексу Російської Федерації», згідно з яким у ст. 1 Цивільного кодексу Російської Федерації нарешті з'явилося правило про те, що учасники цивільних правовідносин мають діяти добросовісно.

майно) або оспорування цивільного права (зокрема, оспорування права власності на майно, оспорування права на спадщину тощо).

Як зазначає О. Крупчан, право на судовий захист цивільного права та інтересу є ключовим елементом побудови цивільного права, який характеризується абсолютністю характеру, можливістю самостійно вирішувати питання щодо захисту або самозахисту через універсальність способів захисту [2, 7].

Стаття 16 ЦК України встановила досить широкий перелік способів захисту цивільних прав та інтересів судом, переважна більшість яких може використовуватися для захисту учасниками договірних правовідносин. До таких способів захисту, прямо передбачених ЦК України, можна віднести:

- визнання правочину недійсним;
- відновлення становища, яке існувало до порушення;
- примусове виконання обов'язку в натурі;
- зміна правовідношення;
- припинення правовідношення;
- відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- відшкодування моральної шкоди.

Порівняльний аналіз положень ЦК України щодо захисту цивільних прав та ст. 6 Цивільного кодексу УРСР 1963 р. (далі — ЦК УРСР) дає підстави стверджувати, що законодавець загалом зберіг підхід та концепцію захисту порушених цивільних прав. Водночас варто відзначити й певні новели у регулюванні зазначеного масиву цивільних правовідносин нормами ЦК України.

Передусім слід звернути увагу на те, що відповідно до ч. 2 ст. 16 ЦК України суд може захистити цивільне право або інтерес у будь-який спосіб, що встановлений договором або законом. Відтак сторони, укладаючи угоду, мають право передбачити особливі способи захисту своїх прав на випадок їх порушення контрагентом. На практиці це нормативне застереження може реалізовуватися шляхом включення до договору певних заходів оперативного впливу, які узгоджуються сторонами та набувають статусу обов'язкових для сторін умов договору.

Утім Господарський кодекс України (далі — ГК України), що набрав чинності в 2004 р. одночасно з ЦК України, у ст. 20 встановив, що права та законні інтереси суб'єктів господарювання та споживачів захищаються способом, передбаченим ГК України або іншим законом. Отже, на відміну від ст. 16 ЦК України, серед джерел виникнення способів захисту порушених прав учасників господарських відносин немає договору.

Стаття 235 ГК України прямо передбачає, що за порушення господарських зобов'язань до суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин можуть застосовуватися оперативно-господарські санкції, тобто заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку. При цьому до порушника господарського зобов'язання можуть бути застосовані лише ті оперативно-господарські санкції, які прямо передбачені договором.

Відповідно до ст. 236 ГК України у господарських договорах сторони можуть передбачати використання таких видів оперативно-господарських санкцій:

- одностороння відмова від виконання свого зобов'язання;
- відмова від оплати за зобов'язанням;

- відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт внаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо;
- відмова від прийняття подальшого виконання зобов'язання;
- повернення в односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (списання з рахунку боржника в безакцентному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію, тощо);
- встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки їх якості тощо;
- відмова від встановлення на майбутнє господарських відносин із стороною, яка порушує зобов'язання, тощо.

З огляду на це можна стверджувати, що ГК України фактично позбавив учасників так званих «господарських зобов'язань» можливості у своєму договорі встановлювати особливі способи захисту прав, які не передбачені ГК України або іншим законом.

По-іншому слід оцінювати місце та роль договору в цивільних правовідносинах — відповідно до положень ст. 16 ЦК України сторони договору можуть встановлювати в його тексті особливі способи захисту своїх прав. Це положення цілком відповідає принципам свободи договору, свободи підприємницької діяльності, які є одними з найголовніших приватноправових принципів при побудові ринкової економіки та стабільного торгівельного обороту.

Отже, концептуальна різниця правового регулювання інституту захисту прав за ЦК та ГК України полягає в такому. За ЦК України сторони можуть у договорі встановити будь-які способи захисту своїх прав, що не будуть суперечити законам. Згідно ж із ГК України, який, по суті, скопіював підходи ЦК УРСР 1963 р., для застосування будь-якого способу захисту порушеного права цей спосіб повинен не тільки передбачатися в законі, а й дублюватися в тексті договору, укладеного між сторонами.

Ще однією відмінністю ЦК від ГК України у розрізі інституту захисту порушених прав є можливість застосування заходів оперативного впливу згідно із вказівкою закону (навіть за відсутності будь-яких положень з цього приводу у тексті договору).

Зокрема, ст. 670 ЦК України встановлює заходи оперативного впливу на продавця, якщо він порушив умови договору купівлі-продажу щодо кількості товару. Якщо продавець передав покупцеві меншу кількість товару, ніж це встановлено договором купівлі-продажу, покупець має право вимагати передавання кількості товару, якої не вистачає, або відмовитися від переданого товару та його оплати, а якщо він оплачений — вимагати повернення сплаченої за нього грошової суми. Якщо ж навпаки — покупець зобов'язаний повідомити про це продавця. Продавець, отримавши таке повідомлення, має в розумний строк розпорядитися товаром, оскільки в іншому випадку покупець отримає право прийняти весь товар.

У разі продажу товару неналежної якості покупець за договором роздрібно-го купівлі-продажу згідно зі ст. 708 ЦК України має такі права:

- вимагати від продавця або виготовлювача безоплатного усунення недоліків товару або відшкодування витрат, здійснених покупцем чи третьою особою, на їх виправлення;
- вимагати від продавця або виготовлювача заміни товару на аналогічний товар належної якості або на такий самий товар іншої моделі з відповідним перерахунком у разі різниці в ціні;
- вимагати від продавця або виготовлювача відповідного зменшення ціни;
- відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми.

Частина 2 ст. 848 ЦК України наділяє замовника за договором підяду правом відмовитися від договору та вимагати відшкодування збитків у разі, якщо підрядник своєчасно не розпочав роботу або виконує її настільки повільно, що закінчення її у строк стає явно неможливим.

Згідно зі ст. 1052 ЦК України у разі невиконання позичальником передбачених договором позики обов'язків щодо забезпечення повернення позики (так само, як і в разі втрати забезпечення виконання зобов'язання або погіршення його умов за обставин, за які позикодавець не несе відповідальності), позикодавець має право вимагати від позичальника дострокового повернення позики та сплати процентів.

За таких обставин вбачається обґрунтованим висновок про те, що з прийняттям ЦК та ГК України у вітчизняному правовому полі утворилася досить нестандартна ситуація. Незважаючи на задекларований нашою державою шлях до формування розвинутої ринкової економіки та дерегуляції договірних відносин між підприємницькими структурами (за винятком випадків, коли це суперечить інтересам держави чи суспільства), ГК України, на відміну від ЦК України, звузив до мінімуму сферу застосування до підприємницьких відносин положень договору. Фактично можна стверджувати, що в ГК України закріплено принцип можливості застосування договірного регулювання взаємовідносин сторін лише за наявності норми закону, яка б це прямо дозволяла.

ЦК України має застосовуватися до регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання (по суті, до регулювання підприємницької діяльності) лише в частині, нерегульованій ГК України — і це підтверджує судова практика. Отже, з формально юридичної точки зору (як би це прикро не звучало!) сфера застосування ЦК України — це переважно нерегульовані господарським законодавством підприємницькі відносини, а також особисті немайнові відносини. Як уже зазначалося, ЦК України закріплює інший підхід до договірного регулювання правовідносин, зокрема, інституту захисту прав сторін договору.

Таким чином, держава сконцентрувалася на регулюванні підприємницьких відносин та фактично відмовилася від принципу свободи договору в господарських відносинах. Підтвердженням цього є визначене статтями 179–181 ГК України місце договору в регулюванні господарських відносин, його зміст, порядок укладення тощо. Вочевидь, такий підхід законодавця потребує глибокого логічного осмислення. Але все ж таки є серйозні побоювання, що це лише одна з багатьох помилок законодавця внаслідок його необізнаності з проблематики, у якій приймається той чи інший нормативний акт, яка за десять років почала сприйматися як специфіка правового регулювання господарських відносин.

Повертаючись до нововведень інституту захисту порушених прав, варто також зазначити, що серед способів захисту цивільних прав та інтересів судом ЦК України прямо називає визнання правочину недійсним.

Слід наголосити, що ЦК УРСР прямо не відносив визнання правочину недійсним до способів захисту цивільних прав. Основна ж відмінність правового регулювання недійсності правочинів за ЦК України від ЦК УРСР полягає в тому, що ст. 215 ЦК України поділяє недійсні правочини на нікчемні та оспорювані.

Нікчемним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом. До нікчемних правочинів можуть бути віднесені договори, укладені з порушенням встановленої законом форми (це стосується окремих різновидів договорів дарування, страхування, франчайзингу та ін.), укладені з особою, яка перевищила межі своєї цивільної дієздатності (у разі відсутності схвалення такого договору) тощо. Такі правочини є недійсними через пряму вказівку закону (їх ще називають абсолютно недійсними правочинами), а відтак визнання недійсності нікчемного правочину судом не вимагається.

Дещо іншим чином побудована концепція недійсності оспорюваних правочинів. На відміну від нікчемних правочинів, оспорюваний правочин може бути визнаний судом недійсним за наявності заперечень його дійсності на встановлених законом підставах з боку однієї зі сторін правочину або іншої зацікавленої особи — з цих причин оспорювані правочини інколи ще називають відносно недійсними. До оспорюваних договорів слід відносити договори, укладені під впливом помилки, обману чи насильства, а також договори, укладені в результаті зловмисної угоди представників сторін.

Різниця між зазначеними різновидами недійсних договорів на теоретичному рівні є очевидною. Водночас особливу увагу варто приділити випадкам, коли закон (найчастіше — ГК України, а також нормативні акти, прийняті до набрання чинності ЦК України), закріплюючи положення про недійсність того чи іншого договору, не дає можливості чітко визначити, чи є цей договір нікчемним або визнання його недійсним має відбуватися в судовому порядку. Значною мірою ця проблема викликана знову ж таки різними підходами до регулювання недійсності правочинів за ЦК та ГК України. Статті 207–208 ГК України, як і решта його статей щодо недійсності правочинів, не розподіляють недійсні правочини на нікчемні та оспорювані. Навпаки, у названих статтях ГК України як загальне правило встановлюється необхідність саме визнання договору недійсним (відповідно до положень ГК України — «визнання зобов'язання недійсним»), тобто пред'явлення відповідного позову та його задоволення судом. Окремі ж норми ГК України взагалі не дають можливості чітко встановити, чи вимагається визнання договору недійсним у суді, чи такий договір є недійсним згідно з прямою вказівкою закону. Так, наприклад, досить важко однозначно розтлумачити в цьому контексті положення ч. 1 ст. 367 ГК України, відповідно до якої договір комерційної концесії повинен бути укладений у письмовій формі у вигляді єдиного документа, а недотримання цієї вимоги «тягне за собою недійсність договору».

Цікавим та корисним з практичного погляду вбачається й розгляд питання про можливість звернення до суду з позовом про визнання недійсним договору, який відповідно до вказівок ЦК України є нікчемним.

З одного боку, є підстави вважати, що у разі звернення до суду з позовом про визнання такого договору недійсним господарський суд, порушивши провадження у справі, повинен буде припинити його в зв'язку з відсутністю предмета спору — справді, закон прямо вказує на недійсність нікчемного договору, відтак доведення цього факту в суді не вимагається. З другого боку, незважаючи на наявність вказівки закону на нікчемність правочину, спір між сторонами з цього питання все ж таки може існувати, зокрема, у разі якщо одна зі сторін вважає, що норма про нікчемність правочину в цьому конкретному випадку не підлягає застосуванню. За таких обставин більш обґрунтованим вбачається розгляд судом справи по суті та прийняття відповідного рішення про задоволення або навпаки, про відмову у задоволенні позовних вимог.

Суди загальної юрисдикції, на відміну від господарських судів, не наділені компетенцією припиняти провадження у справі у зв'язку з відсутністю предмета спору, відтак позовна заява, подана особою до суду загальної юрисдикції, має бути розглянута судом по суті. За результатами розгляду справи суд ухвалює рішення про задоволення позову та визнання договору недійсним або про відмову в задоволенні позову.

Вбачається, що позов про визнання нікчемного договору недійсним також може бути пред'явлений і як зустрічний позов. Так, особа, від якої в судовому порядку вимагають виконання зобов'язання, що впливає з нікчемного договору, вправі захищатися усіма способами, передбаченими законодавством. Зокрема, ця особа має право заперечувати законність такого нікчемного договору, на якому ґрунтуються вимоги до неї, шляхом пред'явлення зустрічного позову про визнання цього нікчемного договору недійсним.

При цьому слід враховувати, що такі позовні вимоги в будь-якому разі мають супроводжуватися заявленням вимог про застосування реституційних наслідків недійсності договору. Відповідно до пунктів 10–11 постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» реституція як спосіб захисту цивільного права (ч. 1 ст. 216 ЦК України) застосовується лише в разі наявності між сторонами укладеного договору, який є нікчемним чи який визнано недійсним. У зв'язку з цим вимога про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, за правилами реституції може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину. Норма ч. 1 ст. 216 ЦК України не може застосовуватись як підстава позову про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, яке було відчужене третій особі. Не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання недійсними наступних правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після недійсного правочину. У цьому разі майно може бути вилучено від особи, яка не є стороною недійсного правочину, шляхом подання виндикаційного позову, зокрема, від добросовісного набувача — з підстав, передбачених ч. 1 ст. 388 ЦК України. Відповідно до ч. 5 ст. 12 ЦК України добросовісність набувача презюмується. Якщо судом буде встановлено, що набувач знав чи міг знати про наявність перешкод до вчинення правочину, зокрема й те, що продавець не мав права відчужувати майно, може свідчити про недобросовісність набувача і є підставою для задоволення позову про вилучення у нього майна. Рішення суду про задоволення позову про повернення майна, переданого за недійсним правочином, чи вилучення майна із

чужого незаконного володіння є підставою для здійснення державної реєстрації права власності на майно, що підлягає державній реєстрації, за власником, а також скасування попередньої реєстрації (статті 19, 26 Закону України від 1 липня 2004 р. № 1952-IV «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»). Судам слід враховувати, що в разі застосування реституції за недійсним договором, у якому не встановлена вартість майна і вона не може бути визначена на основі його умов, вартість майна визначається виходячи із звичайних цін, що склалися на момент укладення договору (ч. 4 ст. 632 ЦК України).

Абсолютно новим способом захисту порушених прав є передбачена новим ЦК України можливість визнання судом нікчемного правочину дійсним. Відповідно до ч. 2 ст. 215 ЦК України таке визнання нікчемного правочину дійсним розглядається як виняток, а відтак може мати місце лише у випадках, встановлених ЦК України. Згідно з положеннями ЦК України дійсними можуть визнаватися нікчемні правочини у таких випадках:

- якщо правочин, для якого законом встановлена його недійсність у разі недодержання вимоги щодо письмової форми, укладений усно, і одна зі сторін вчинила дію, а друга сторона підтвердила її вчинення, зокрема шляхом прийняття виконання (ч. 2 ст. 218 ЦК України);
- якщо сторони домовилися щодо всіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна зі сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення (ч. 2 ст. 220 ЦК України);
- якщо буде встановлено, що правочин, який вчинено малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, вчинений на користь малолітньої особи (ч. 2 ст. 221 ЦК України);
- якщо буде встановлено, що правочин, який вчинений без дозволу органу опіки та піклування, відповідає інтересам фізичної особи, над якою встановлено опіку або піклування (ч. 2 ст. 224 ЦК України);
- якщо буде встановлено, що правочин, вчинений недієздатною фізичною особою, вчинений на користь недієздатної фізичної особи (ч. 2 ст. 226 ЦК України).

Розвиток законодавства у цій сфері, так само як і розвиток судової практики, має здійснюватися у напрямі розширення способів захисту порушених прав суб'єктів підприємницької діяльності. Головною метою законодавця в цьому напрямі має бути створення відповідних механізмів захисту прав учасників приватноправових відносин, які б, з одного боку, надавали максимально можливу кількість інструментів для захисту прав, а з другого — передбачали дієві обмеження, що унеможлиблювали б чи істотно мінімізували ризики зловживання правом з боку недобросовісних сторін.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Кузнєцова Н. С. Цивільно-правова відповідальність і захист цивільних прав // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Юридичні науки). — 2009. — Вип. 81.
2. Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав : монографія / за заг. ред. О. Д. Крупчана та В. В. Луця. — К., 2012.

Кот О. О. Способи захисту сторін договору в приватному праві України

Анотація. Стаття присвячена висвітленню питань захисту прав учасників договірних відносин у межах правового регулювання Цивільним кодексом України та Господарським кодексом України, зокрема можливості застосування заходів оперативного впливу згідно з прямою вказівкою закону. Особливу увагу приділено такому способу захисту цивільних прав та інтересів судом, як визнання правочину недійсним.

Розглянуто співвідношення положень Цивільного кодексу України та Господарського кодексу України щодо захисту прав учасників договірних відносин, зокрема щодо місця договору серед джерел виникнення способів захисту порушених прав, а також стосовно можливості встановити в договорі будь-які способи захисту прав, що не будуть суперечити закону.

Ключові слова: захист цивільних прав, недійсний правочин, нікчемний правочин, оспорюваний правочин.

Кот А. А. Способы защиты сторон договора в частном праве Украины

Аннотация. Статья посвящена освещению вопросов защиты прав участников договорных отношений в рамках правового регулирования Гражданским кодексом Украины и Хозяйственным кодексом Украины, в том числе возможности применения мер оперативного воздействия в силу прямого указания закона. Отдельное внимание уделено такому способу защиты гражданских прав и интересов судом, как признание сделки недействительной.

Рассмотрено соотношение положений Гражданского кодекса Украины и Хозяйственного кодекса Украины по защите прав участников договорных отношений, в частности, относительно места договора в системе источников возникновения способов защиты нарушенных прав, а также в части возможности установить в договоре какие-либо способы защиты прав, которые не будут противоречить закону.

Ключевые слова: защита гражданских прав, недействительная сделка, ничтожная сделка, оспоримая сделка.

Kot O. Ways to Protect the Rights of Participants of Contractual Relations in the Ukrainian Private Law

Annotation. The article is devoted to the protection of rights of participants of contractual relations within the legal regulation of the Civil Code of Ukraine and the Commercial Code of Ukraine, including possibility to apply measures of the operational impact according to the direct indication of law. Special attention is devoted to such method of protecting civil rights and interests by the court as recognition of transaction invalid.

The correlation of the provisions of the Civil Code of Ukraine and the Commercial Code of Ukraine on protection of the rights of parties of the contractual relationship is considered in the article; namely regarding the place of agreement among sources of methods of violated rights protection, and also possibility to state in the agreement any methods of protection, that should not contradict to the law.

Key words: protection of civil rights, invalid transaction, null transaction, challenged transaction.